

**ПРАВОСЛАВ'Я І
ПРОТЕСТАНТИЗМ В УКРАЇНІ:
РЕТРОСПЕКТИВНИЙ РОЗВИТОК, –
ВІД ПРОТИСТОЯННЯ ДО
ТОЛЕРАНТНОСТІ І СПІВПРАЦІ
(До 500-річчя релігійної
Реформації)**

Дмитро СТЕПОВИК

Хвилі Реформації, які могутнім суспільно-релігійним землетрусом сколихнули Європу й цілий світ у XVI ст., невдовзі докотилися й до України, Наприкінці XVI ст. в акції підготовки та проведення Берестейської унії й особливо боротьби проти неї вже бачимо добре зорганізовані групи протестантів (головно кальвіністів та соцініянів), які діяли як під час Берестейського собору (на так званому антисоборі у жовтні 1596 року), так і після нього. У наступні століття невеликі осередки протестантських громад гніздилися на окраїнних західних землях України – на Волині, в Холмщині, Підляшші, на Закарпатті, – але ніколи не займали якогось помітного становища на широкому релігійному полі життя українського народу. Протестантський раціоналізм не знаходив поживного ґрунту в поетичних душах українців та українок такою мірою, як східний візантійський обряд з його врочистим літургійним служінням Богові.

Велику підозру у віруючих людей нашої Батьківщини викликала нестримна тенденція протестантизму до поділів і роздрібнень, взаємне поборювання різних відколів, які називали себе «церквами».

У статті мова йде про особливості православного-протестантського діалогу в умовах України. Щойно протестантський світ відзначив 500-юччя «бунту» Мартина Лютера 1517 року, з якого розпочалася церковна Реформація в країнах Заходу. А як цей процес проходив в Україні? Аналогічно, як на Заході, чи якимось по-іншому? Звичайно, по-іншому, не так драматично й трагічно, аж до пролиття крові (згадаймо Тридцятилітню війну 1618 – 1648 років), однак у гострій полеміці на базі зіставлення богословських концепцій, обряду, культури, побуту, традицій, зрештою – менталітету. Водночас на ґрунті моралі, духовних цінностей, поведінки, поглибленого розуміння евангельських заповідей, застосування притч Господа Ісуса Христа у практичному житті намітилися порозуміння між українськими православними християнами і протестантами різних спрямувань. Православні ієрархи, клірики, вірні не могли заприпитати чогось поганого в рішучій боротьбі протестантів з виявами алкоголізму, тютюнокуріння, сімейних конфліктів

Навіть у поділеній з XVI ст. Українській Церкві (на православних і греко-католиків) були однакові догмати, основні канони, ідентична система ієрархії, одні й ті ж свята й обряди, народні поетичні звичаї, які ці свята супроводжували. Протестантські ж новоутворення не тільки уневажили обрядову сферу церковного життя, але й оголосили цю сферу ворожою. Інакше кажучи, відкидався, перекреслювався багаточаровий, витворений віками народнопоетичний супровід християнської віри українського народу. І це було однією з головних причин «імунітету» українців щодо численних протестантських угруповань, хоч на наших землях ніколи не було щодо них якихось ворожих виявів і насильств, котрі спостерігаємо, наприклад, у Росії. Лютерани, кальвіністи співіснували з православними чи греко-католицькими громадами на українських землях, не витворюючи якихось спеціально національно-українських форм церковної культури і майже зовсім не впливаючи на українське професійне (архітектуру, малярство, літературу, музику) чи народне мистецтво.

У цьому полягає докорінна відмінність східного візантійського православ'я, яке теж було в X ст. «імпортоване» від південної сусідки України – Візантії, від «імпортованого» християнства протестантських конфесій. Візантійське християнство глибинно українизувалося у нас, набуло природних національних форм – через те, що

аморальної поведінки. Тут позиції обох гілок християнства співпадали, які й лягли в основу толерантного співжиття. Наприкінці статті даються аналогічні приклади ставлення православних українців до деяких аспектів буття римо-католиків, юдеїв та мусульман в Україні – в минулому й тепер.

Ключові слова: Реформація, протестантизм, Григорій Сковорода толерантність, моральні цінності, позахристиянські релігії.

*Dmytro STEPORYUK
ORTHODOXY AND
PROTESTANTISM IN
UKRAINE: RETROSPECTIVE
DEVELOPMENT – FROM
CONFRONTATION TO
TOLERANCE AND COOPERATION
(To the 500th anniversary of the
religious Reformation)*

The article deals with the peculiarities of the Orthodox-Protestant dialogue in the conditions of Ukraine. The Protestant world has just celebrated the 500th anniversary of Martin Luther's rebellion in 1517, which began with the Church Reformation in the West. And how did this process take place in Ukraine? Like in the West, or somehow in a different way? Of course, in a different way, it is not so dramatic and tragic, up to the shedding of blood (let us remember the Thirty Years War of 1618 - 1648 years), but in sharp controversy on the basis of a comparison of theological concepts, rite, culture, life, traditions, in the

в ньому був закладений сильний поетичний струмінь. Від самого Володимирового хрещення 988 року ми спостерігаємо невинну трансформацію обряду від чистих грецьких форм до властиво українських, – звичайно, при ретельному дотриманні містичних, духовних та догматичних основ, вироблених отцями Вселенських соборів.

У протестантському ж сповідванні віри не було передбачено каналів для поетизації наскрізь раціонально-логічних постулатів, у які були оформлені євангельські правди. Тому протестантизм так і не зжився з українською традиційною культурою, залишився до сьогодні сепарованим від неї, хоч і вніс певні корективи в побутову культуру, спосіб життя, морально-етичні норми певних кіл українського народу, особливо у XIX і XX ст.

Знищення злочинним урядом цариці Катерини II Запорізької Січі було однією з передумов виникнення локальних осередків «імпортного» протестантизму на Півдні України наприкінці XVIII і в XIX ст. Очищені від присутності українських козаків південні причорноморські землі України підступна цариця і її наступники почали заселяти німецькими колоністами, голов-но, земляками Катерини II – вихідцями з Пруссії та Померанії. «Стараючись як хутчій заселити ці землі, – писав Михайло Грушевський, – й інші слабо залюднені краї, російський уряд старався звабити сюди і різновірців, своїх і закордонних, як то часто бувало. Завдяки тому вже в середині XVIII ст. на Катеринославщині знайшлося гніздо духоборів, раціоналістичної секти з сильним соціальним фарбуванням: дуже критичними поглядами на владу й церковну ієрархію; потім її переведено звідси до Таврії, на річку Молочну. На Катеринославщині ж з'являється й відгалуження цієї секти: «духовні християни», або молокани, як їх прозвано, – теж виселені потім на р. Молочну.

end - mentality. At the same time, on the basis of morality, spiritual values, behavior, in-depth understanding of the evangelical precepts, the use of the parables of the Lord Jesus Christ in practical life, there was an understanding between the Ukrainian Orthodox Christians and Protestants of different directions. Orthodox hierarchs, clergymen, and faithful could not see something bad in the strong struggle of Protestants with the manifestations of alcoholism, tobacco-smoking, family conflicts of immoral behavior. Here the positions of both branches of Christianity coincided, which formed the basis of tolerant cohabitation. At the end of the article there are similar examples of the attitude of Orthodox Ukrainians to some aspects of the existence of Roman Catholics, Jews and Muslims in Ukraine – in the past and now.

Ключові слова: *Reformation, Protestantism, Gregory Skovoroda, Tolerance, Moral Values, and Other Religions.*

Хоч ці секти розвивались головню серед великоросійських пересельців, але захоплювали й українську людність, і це доволі характеристично – вони дуже з великим поважанням ставились до пам'яті й писань Сковороди»¹.

Цей новий протестантизм, охопивши весь Південь України – від донецьких степів до Одещини, – мав ще більш «імпортований» характер, ніж давніший протестантизм, поширений колись на західних окраїнах наших земель. Гуртки духоборів, молоканів, «скакунів» (окремої секти особливо екзальтованих віруючих, які під час зібрань і молитов підскакували), хлістів, пізніше – баптистів – у першій половині й середині ХІХ ст. склалися майже виключно з приїжджих німецьких колоністів. Проте місцеве українське населення уважно приглядалося до способів відправлення богослужінь приїжджими людьми, і, оскільки серед українців було багато невдоволених політикою і методами діяльності російського православного духовництва в Україні, – люди почали навідуватися на зібрання, як тоді загально казали про німецьких протестантів, – «штундів».

Поступово, упродовж усієї другої половини ХІХ ст., протестантські новоутворення поширювалися з Причорномор'я все далі на Північ України – аж до Поділля, Південної Київщини та Чернігівщини. Тут уже не було колоністів – і до протестантських угруповань приставало переважно українське сільське та містечкове населення. До згаданих угруповань прихилилися люди, чимось ображені православними священиками, відлучені від Церкви, розчаровані у православних богослужіннях, одним словом – різного роду віруючі дисиденти. Адже на багатьох протестантських зібраннях взагалі уневажнювалося будь-яке богослужіння як річ занадто формальна, а до всякого офіційного християнського учительства – священиків, дияконів, пасторів, пресвітерів – провідники цих зібрань ставилися негативно. Учасникам зборів оголошувалося, що вони є причасниками вищого посвячення, недоступного всім іншим. Усі проголошувалися братами й сестрами; і дуже твердо були поставлені моральні правила: не пити спиртного, не курити, остерігатися всіляких непобожних речей в особистому і громадському житті.

Вимоги морально-етичного характеру – це, можливо, єдина сторона діяльності протестантських конфесій в Україні, яка справила позитивний вплив на культуру широких верств укра-

¹ Михайло Грушевський. З історії релігійної думки на Україні. – Львів, 1925 (перевидання – Київ, 1992). – С. 157.

їнського народу, – причому переважно на побутову культуру. Часті збори протестантських громад сприяли тому, що кожний християнин був на виду у всіх, тобто його поведінка перебувала під своєрідним громадським контролем. Суворі вимоги щодо невживання спиртного, некуріння тютюну, обмеженого вживання м'яса, уникання конфліктів у родині й поза родиною, дотримання гігієни побуту, бездоганних шлюбно-подружніх відносин – усе це в найкращому сенсі сприяло підвищенню культури християн-протестантів.

Між іншим, часті явища прозелітизму в Україні в ХІХ ст. (перехід християн від одного віровизнання до іншого) спричинялися не так перетягуванням православних у секти силоміць (так це трактувалося, як правило, православною стороною – і з цього приводу було багато судових позовів і суворих пересторог Священного Синоду РПЦ та Відомства Православного Сповідування), – як вищим стандартом морального життя у так званих «штундів» та сектантів. Пияцтво було давнім, закоренилим гріхом Росії, який отруїв згодом і неросійські народи імперії. РПЦ мляво, неефективно боролася із цим злом, бо й серед клиру було чимало хронічних п'яниць. Щодо протестантів, то вони в питаннях спиртних напоїв зайняли безкомпромісну позицію – категоричної заборони своїм вірним вживати горілку й вино бодай у найменших дозах. Абсолютна тверезість була вихідним пунктом поліпшення матеріального становища віруючих, утвердження принципів злагоди в родинному й суспільному житті, підвищення продуктивності праці і загального зростання культурного рівня людей.

Фабриканти горілки, купці й шинкарі були безсилі вчинити протиакцію стосовно протестантів, як це вони зробили щодо українських греко-католиків після того, як провід Галицької митрополії оголосив «хрестовий похід» проти споювання шинкарями селян, а митрополит Йосиф Сембратович оприлюднив своє знамените послання до вірних «Про велику гідність людини» (1876).

На жаль, цим позитивним впливом на моральний стан населення й вичерпується зв'язок протестантів з культурою українського народу. У мовних питаннях, у плеканні національних традицій, в архітектурно-мистецькому оформленні молитовних будинків провідники протестантських конфесій були космополітами-інтернаціоналістами. Німецькі колоністи-баптисти, так-сяк опанувавши російську мову, проповідували нею українським селянам, вважаючи, що вони звертаються до них їхньою рідною мовою. Коли пізніше з'явилися проповідники

евангелізму з числа етнічних українців (Онищенко, Іван Рябошапка, Кіндрат Мальований, Трохим Зіньківський) і почали робити спроби проповідувати до народу його рідною мовою, то швидко наштотувалися на спротив неукраїнців, які обстоювали вживання «общепонятной», тобто російської мови. Протестантські провідники не сприймали аргументів українців, які не хотіли піддаватися зросійщенню й нівелюванню своїх стародавніх звичаїв та обрядів. Улюбленими посиланнями цих провідників були посилання на цитати з Біблії про те, щоб усі були «одно» і що у питаннях віри нема «ні грека, ні юдея». На жаль, такими однобічними аргументами послуговуються деякі протестантські пастори і в наші дні, видаючи своє небажання нести Слово Боже народам їхніми мовами – за Божу волю.

Іншими факторами обмеження впливу протестантизму на українську культуру були: відчуження протестантських громад від решти людей, замкнений спосіб життя кожної окремо взятої секти, погорда і зневага до віруючих історичних Церков (Православної і Греко-Католицької), наголошування на своїй виключності перед Богом. З цього приводу історик Михайло Грушевський писав: «Без сумніву, її (тобто протестантської громади. – Д. С.) значення могло б стати ще ширшим і глибшим, коли б на перешкоді її впливам на широкі круги української людності не стали деякі сторони сього євангельського руху і організації євангельських громад. Передусім їх сектантська виключність і відчуження, проти котрого сто літ тому виступав Сковорода. Ті, що приставали чи до баптистської, чи іншої релігійної громади, одночасно розривали всякі моральні зв'язки із своєю сільською громадою, замикалися в тіснім кругу інтересів своєї секти, тільки на своїх одновірців дивились як на людей; до всіх неприналежних ставились, звичайно, з погордою й огидою як до брудних, «скверних», пропащих; взагалі виявляли прикрий формалізм і дріб'язковість у моральній оцінці людей: хто люльку курить або часом горілку вживає, той уже не може бути добрим християнином, і подібне. Таке відчуження і фарисейство людей викликало в селі ворожнечу, яка творила пригожий ґрунт для агітації духовенства і всяких поліцейських чинів проти сектантів, а це доводило часами до справжніх погромів або господарського бойкоту. Далі, велике роздражнення мусило викликати зневажливе трактування всякого іншого, а зокрема, православного культу; ганьблення церков, таїнств, факти знуцання з ікон»².

² Михайло Грушевський. З історії релігійної думки на Україні. – С. 170.

Подібна провокаційна поведінка перешкоджала входженню протестантів у простір української національної культури. Навіть усе те позитивне, що було в раціоналістичному побуті, культурі й методах боговшанування серед протестантів, не сприймалося належним чином українським народом з причин отого «прикрого формалізму і дріб'язковості», про які писав Михайло Грушевський. Позитивні зміни на відтинку тісніших зв'язків протестантських віровизнань з українською культурою настали лише у ХХ ст., коли сам протестантизм пережив в Україні фундаментальні організаційні зрушення, органічніше вписався у конфесійну картину нації, а чільні репрезентанти протестантських організацій випрацювали такі форми боговшанування, які були набагато краще пристосовані до психології й культури українців, ніж це ми бачимо в ХІХ ст.

* * *

Християнство латинського (римо-католицького) обряду ніколи не набувало широкого визнання серед етнічних українців. І справа тут зовсім не в неприйнятті його, а в тому, що ми прийняли в Х ст. християнство візантійського обряду, який закорінився в народі, став глибокою традицією. У добу Середньовіччя українці досить толерантно ставилися до латинського обряду, що його визнавали північні й західні сусіди України (литовці, поляки, угорці й інші народи Заходу). Є багато вказівок на те, що тоді українці вважали латинський обряд рівноцінним візантійському, який самі визнавали. Ситуація змінюється з ХV – ХVІ ст., коли одна з сусідніх римо-католицьких країн – Польща – починає дивитися на Україну (ослаблену монголо-татарськими нападами) як на свою потенційну колонію й провадити щодо неї відповідну державну політику, в тому числі використовуючи структури Римо-Католицької Церкви. З цього часу польський наступ на Україну часто набирає форм католицької експансії супроти поширеного й улюбленого в нас візантійського (православного) обряду. Відтоді й починається спротив в Україні всьому латинському, римо-католицькому. Перипетії цього протистояння становлять головний «нерв» релігійної ситуації у нас упродовж усієї гетьманської доби – ХVІ, ХVІІ і ХVІІІ ст.

Цим протистоянням і спричинена відчуженість української церковної та світської культури від багатой і по-своєму цікавої культури римо-католицизму, незважаючи на те, що українці добре знали цю культуру, оскільки її носії (поляки, литовці,

угорці, австрійці, німці, словаки й чехи) не тільки були західними сусідами України, але й мешкали в середовищі українського народу і на території України.

Не сталось якихось принципових змін і в ХІХ ст. Але з'явився один суттєвий момент: Польща перестала існувати як держава й сама потрапила у становище колонії, у якому (становищі) намагалася раніше тримати Україну. Відбулося певне (і трагічне у своїй основі) «вирівнювання рівнів» України й Польщі – вони стали ніби «друзями за нещастям».

Припинення експансії католицизму в Україні дещо сприяло налагодженню взаємної толеранції між прихильниками обох християнських обрядів і, відповідно, зближенню української церковної та польської костельної культур. Спостерігаємо це на рівні народної культури в регіонах спільного проживання українського й польського населення – на Волині, в Галичині, на Поділлі, Житомирщині, Київщині. У польських родинах шанують українські православні ікони й вішають на них, за українським звичаєм, вишивані рушники в хатах. Українці, у свою чергу, не цураються шанувати хреста із скульптурним зображенням розп'ятого Господа, а не намальованого, як того вимагала візантійська традиція. Серед хатніх образів у православних і греко-католицьких українців поширюються зображення латинського іконографічного походження: Серця Христового, Несення хреста на Голгофу (з костельного циклу картин так званої «Кальварії»), променистих німб біля голови Христа, Богородиці й святих, деяких образів римо-католицьких святих.

Особливо багато було православно-католицьких контактів у царині обрядів на побутовому рівні в сільській місцевості, де українці проживали спільно з поляками, словаками, чехами й ін. Там, де духовенство не сварило людей на конфесійній основі, православні й католики святкували разом як православні, так і латинські свята. Католики запозичували у православних українців (які майже завжди у змішаних селах становили переважну більшість мешканців) деякі релігійні звичаї, наприклад, застилання долівок зіллям аїру в день Святої Трійці, фарбування крашанок та розмальовування писанок на Пасху, спільні різдвяні колядки й хрещенські щедрівки тощо.

Проте ці контакти на низах не знаходили підтримки від клириків та єпископів ні з тієї, ні з другої сторони – через існування давніх догматичних розходжень між Церквами, які (розходження) виходили з великого церковного розколу 1054 р., а

також через обопільну настороженість з огляду на драматичну гостроту міжконфесійних конфліктів у минулих віках. Тому назагал церковна культура православних, римо-католицьких та протестантських християн в Україні в ХІХ ст. не утворила якоїсь солідної бази для взаємозбагачення і проникнення корисних, позитивних елементів, котрі могли б примножувати духовні цінності на професійному й народному рівнях розвитку української культури. Кожна з трьох великих гілок християнства, в основному, «варилася у власному сокові»; якщо й були спроби вийти на відтинку релігійно-побутової культури за рамки власної конфесії, то це траплялося стихійно, на поземі народних традицій, без якогось помітного заохочення на верхах: ці починання так і згасали на рівні слабо виражених тенденцій. Основну частину церковно-культурних українських цінностей створювали все ж таки православні й греко-католики – віруючі одного візантійського обряду, збагаченого за багато віків пишним вінком українських народних традицій. Розділення єдиної Церкви в Бересті торкнулося тільки питань юрисдикції, не розділивши самого обряду й тісно пов'язаної з обрядом національної культури.

Український народ завжди виявляв толерантність до позахристиянських релігій – юдаїзму й ісламу. Наша багатовікова історія не знає гонінь українців на сповідників цих релігій на релігійній основі, хоч євреї (як сповідники юдаїзму), татари й турки (як сповідники ісламу) віддавна живуть на українській землі.

Безперечно, конфлікти з цими етнічними групами мали місце в нашій історії, але не на релігійному ґрунті ті. Догматична, віровизнавча далекість юдаїзму й ісламу від християнства, яке сповідують українці, а також дещо замкнутий характер релігійного життя меншин євреїв, татар і турків в Україні виключали можливість культурного впливу цих релігій як на церковну, так і на світську українську культуру. Тут ми бачимо природне розділення на всіх рівнях, дотичних до духовного життя корінної нації українців і згаданих національних меншин – представників східних цивілізацій. Незлитне, але толерантне сусідство світових релігій і культур може бути моделлю злагоди й розвитку всіх національних груп у новій незалежній Україні.

1. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. – Львів, 1925.
2. Гейссер Л. История Реформации. – Москва, 1882.
3. Кареев Н. История Западной Европы в Новое Время. Том 2: Реформация и политическая жизнь в XVI – XVII веках. – Санкт Петербург, 1893.
4. Бергер А. Культурные задачи Реформации. – Санкт Петербург, 1901.
5. Савин А. Религиозная история Европы эпохи Реформации. – Москва, 1914.

6. Вульфийус А. Проблемы духовного развития: гуманизм, Реформация, католическая реформа. – Петроград, 1922.
7. Смирин М. Народная Реформация Томаса Мюнцера и Великая крестьянская война. – Москва-Ленинград, 1947.
8. Культура Эпохи Возрождения и Реформации. – Ленинград, 1981.
9. Дмитриев М. Православие и Реформация: Революционные движения в восточнославянских землях Речи Посполитой во второй половине XVI века. – Москва, 1990.
10. Маграт А. Богословская мысль Реформации. – Одеса, 1994.
11. Евдокимов А. История раннего Нового Времени: Эпоха Реформации. – Ростов-на-Дону, 2004.

-
1. Hrushevskiy M. Z istorii relihiinoi dumky na Ukraini. – Lviv, 1925.
  2. Heisser L. Ystoriya Reformatsyy. – Moskva, 1882.
  3. Kareev N. Ystoriya Zapadnoi Evropy v Novoe Vremia. Tom 2: Reformatsiya y polytycheskaia zhyzn v XVI – XVII vekakh. – Sankt Peterburh, 1893.
  4. Berher A. Kulturnye zadachy Reformatsyy. – Sankt Peterburh, 1901.
  5. Savyn A. Relyhyoznaia ystoriya Evropy epokhy Reformatsyy. – Moskva, 1914.
  6. Vulfyus A. Problemy dukhovnoho razvityia: humanyzm, Reformatsiya, katolycheskaia reforma. – Petrohrad, 1922.
  7. Smyryn M. Narodnaia Reformatsiya Tomasa Miuntsera y Velykaia krestianskaia voina. – Moskva-Lenynhrad, 1947.
  8. Kultura Epokhy Vozrozhdeniya y Reformatsyy. – Lenynhrad, 1981.
  9. Dmytryyev M. Pravoslavne y Reformatsiya: Revoliutsyonnye dvyzheniya v vostochnoslavianskykh zemliakh Rechy Pospolytoi vo vtoroi polovinye XVI veka. – Moskva, 1990.
  10. Mahrat A. Bohoslovskaiia mysl Reformatsyy. – Odesa, 1994.
  11. Evdokymov A. Ystoriya ranneho Novoho Vremeny: Epokha Reformatsyy. – Rostov-na-Donu, 2004.